

—AN/—EN EKİLİ YENİ ŞEKİLLER VE ÖRNEKLERİ ÜZERİNE

OSMAN FİKRİ SERTKAYA

Genel Türkçe’de birbirinden ayrı fakat ses bakımından aynı (*homophone*) iki *-an/ -en* eki vardır. Bu eklerden ilki isim tabanına, diğeri ise çekimli fiil köküne gelmektedir.

İsim tabanına gelen *-an / -en* eki, Eski Türkçe devresinin başlarında isim çekim eki olarak, “çokluk” fonksiyonunda, kullanılmıştır. *er* “er, asker”, *er-en* “erler, askerler”; *oğul* “çocuk, veled”, *oğul-an* > vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle *oğl-an* “çocuklar, evlâd”, *ört* “alev”, *ört-en* “alevler” vs.¹.

İsim köklerine gelen çokluk fonksiyonundaki *-an/ -en* eki, Eski Türkçe devresinin sonlarına doğru çokluk fonksiyonunu kaybederek kalıplaşmıştır. Bir başka söyleyişle “isim çekim eki” yerine “isim yapım eki” olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu kalıplaşmaya Eski Türkçe’deki diğerk çokluk ekleri olan *-lar/ -ler*; *-ğun/ -gün*; *-t* ve *-s* eklerinden *-lar/ -ler* ekinin fonksiyonunu umumileştirerek Türkçenin genel çokluk eki durumuna geçmesi sebep olmuştur. Böylece *-an / -en*; *-t*, *-s* ve *-ğun/ -gün* çokluk ekleri “isim çekim eki” yerine “isim yapım eki” olarak kullanılmaya başlanmıştır.

er-en, *oğl-an*, *ört-en* vs. gibi *-an/ -en* eki ile teşkil edilen kelimeler, yeniden *-lar / -ler* eki ile *eren-ler*, *oğlan-lar*, *örtlen-ler* şekillerinde çokluk hâle getirilmişlerdir.

Türkiye Türkçesinde isim köklü *er-en* kelimesine yapı bakımından benzeyen fakat, Genel Türkçe *er* – fiil kökünden türetilen *er-en* “ermiş, veli, eren” kelimesindeki sekonder *-en* eki inceleme alanımız dışında kalmaktadır. Çünkü bu ek, Türkiye Türkçesinde Eski Türkçedeki *-ğan/ -gen* partisip ekinde *-an/ -en* şeklinde gelişen bir ek olup, Genel Türkçenin isme ve fiile gelen *-an/ -en* ekleri ile ilgili değildir.

Burada üzerinde duracağımız ek, fiil köküne gelen Genel Türkçe’nin primer *-an/ -en* ekidir.

¹ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington, 1968, s. 121-122; A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*³, Wiesbaden 1974, s. 61; Andrey N. Kononov, *Grammatika Yazıka Tyurkskiĥ Runičeskiĥ Pamjatnikov (VII-IX vv.)*, Leningrad, 1980, s. 146-147.

Fiil köküne gelen *-an/-en* eki, şimdiye kadar yayımlanan metinlerde şart, gerundium ve emir kiplerinin çekimli şekillerinde tespit edilmiştir. Bu üç gramer şeklinin çekim ekli şekilleri şunlardır :

- I. 2. teklik şahıs şart eki *-saŋg/-seŋg* ;
- II. *-p* gerundiumu ;
- III. *-ğıl/-gil* ; *-ğın/-gin* emir kesinlik eki.

I. *-sa-ŋg/-se-ŋg* 2. teklik şahıs şart ekine gelerek *-sa-ŋg-an/-se-ŋg-en* şeklinde kullanılan ek, genellikle Horezm (Altın - Ordu) ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Bu ek, 1341 (743) yılından önce kaleme alınan Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn* adlı mesnevîsinde 17 defa, 1352 (754) yılında yazılan Horezmî'nin *Muhabbet - nâmesi*'nde 1 defa, 1391 (793)'de kaleme alınan Saraylı Seyf'in *Gülistan Tercümesi*'nde ikisi metin biri de ilâve şiirlerde olmak üzere 3 defa ve XIV. asrın sonu veya XV. asrın ilk yarısında kaleme alınan Hocendî'nin *Letâfet - nâme*'sinde 1 defa olmak üzere toplam 22 örnekte geçer. Bu örnekler şunlardır :

1. *CV teşkilli fiillerde :*

HŞ 77a/21 tama' az tut eger köp *yisenŋen* (بيسانگان) hem
(3081) fütüh özre fütühünŋ bolğay ol dem

2. *VC teşkilli fiillerde :*

MN /C/ 54b/15 kılıç ursanŋ kuluŋ min cāvidāne
/D/ 3a/11 (e)ger ok *atsangan* (اتسانگان) bağrım nişāne
GT 9(5a)/2-3 *iksenŋen* (ايكسانگان) hayr urlukımı biçe sen küzege
ni koysanŋ anı içke sen
HŞ 31a/14 kim uş yigler selam ıddı sanğa köp
(1190) oturmuş *irsenŋen* (ارسانگان) terk aşuqup qop
HŞ 78b/17 eger kirtü müsülmān *irsenŋen* (ایرسانگان) bir
(3140) nidin kılmaz sen ol āvāz-ı tekbîr
HŞ 92b/12 tilemez *irsenŋen* (ایرسانگان) şafrā-ı şîrîn
(3694) kiter sevdānŋdın helvā-ı şîrîn
HŞ 96b/14 eger tapğunda birür *irsenŋen* (ایرسانگان) yār
(3883) çiçek ornūğa birmegil yana hār

3. *CVC teşkilli fiillerde :*

GT 292 (146b) 7-8 her ki nefsin yeŋer bahādur ol
pehlevān *bolsanŋan* (بولسانگان) anıŋ bigi bol
HŞ 3b/4 eger kudret havālet *kılsanŋan* (قیلسانگان) sen
(79) bahāne uşbu ālet *kılsanŋan* (قیلسانگان) sen
HŞ 60a/21 uş andın aydı iy ferzāne ferhād
(2380) kerek kim *kılsanŋan* (قیلسانگان) imdi mini şād
HŞ 94a/2 bu iki hācetim *bitkürsenŋen* (بیتکور سانگان) sen
(3767) adın ni *kılsanŋan* (قیلسانگان) rāyingça men men

- LN /C/ 91 a didi sin sin il içre uz begāyet
/D/ 3a/12 tiler min *kılsaŋgan* (قىلسانگان) bizge ‘ināyet
- HŐ 19a/6 körüp naqşını ҡalmadı mecāliŋg
(693) ҡıyās it *körsenġen* (کورسانگان) ni bolġay ġāliŋg
- HŐ 111b/4 açılmış *körsenġen* (کورسانگان) bir hoş ġülistān
(4490) anıġ birle bizenmiř bolsa büstān
- HŐ 44 a/19 atanġnıġ tāc u taġtın yāve ҡılsaŋg
(1722) eger řāġlıķķa ķayra *tıgsenġen* (تيكسانگان) sen
4. *-t- faktitiv ekinden sonra :*
- HŐ 53 b/1 bu ‘asr içre eger *sözletsenġen* (سوزلاتسانگان) ҡıl
(2093) yāhūd bülbül meŋgizlig *sayratsanġan* (سایراتسانگان) til
- HŐ 88n / 21 niçe bes tip mini *emgetsenġen* (ایمکاتسانگان) hem
(3557) teŋgiz tig ķaynamaķım artar ol dem
5. *-ġur / ġür faktitiv ekinden sonra :*
- HŐ 94a / 2 bu iki ġācetim *bitkürsenġen* (بيتکور سانگان) sen
(3767) adın ni *ķılsaŋgan* (قىلسانگان) rāyıŋġa men men
- HŐ 47b/10 tapar devlet bile ir barça maķşūd
(1856) kerek ot anda soŋġ *köydürsenġen* (کویدورسانگان) ‘ūd
6. *-l- pasifik/meġhullük ekinden sonra :*
- GT 215 (108a) 2-3 ķur’ān ve ġadīs birle kimden *ķurtulmasanġan*
(قورتلماسانگان) revān sükūt it

Kutb’un Hüsrev ü Őirīn’indeki bir örnekte ek *-senġin* (سانکین) şeklinde okunabilmektedir.

HŐ 64 a/8 ayıttı ger *tilesenġin* (تيلاسانکين) barayın
(2531) ayıttı ġaġdın izder min tilerin

Kanaatimce bu örnek *tilesenġiz* şeklinde düzeltilmelidir. Müstensih ya sehven *z* (ج) yerine *n* (ن) yazmıştır veya *z*’nin kuyruġu sehven uzatıldıġı için şekli *n*’ye benzemiştir.

Kutb’un Hüsrev ü Őirīn’inde 17 defa geçen *-saŋgan / -senġen* gramer şeklinden ilk bahseden Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç’tir. İkinci Türk Dil Kurultayı’na katılan Samoyloviç, bu kurultaya sunduġu “Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebī Dili”² adlı tebliġinde bu gramer şekli için” ... (Hüsrev ve Şirin) dilinde Őarkī sigası müfret ikinci şahıs için kullanılan (Sangan) gibi hususī lāhikayı buluyoruz. Meselā : “eger Őahġıķka kayra tegsenġen sen”. Bu şekli Hüsrev ve Şirin romanında bir kaç defa tesadüf edilmektedir” diyerek *-saŋgan / -senġen* gramer teşkilini ikinci teklik şahıs şart eki saymaktadır.

² Profesör Samoilovi’in tezi. “Cuci Ulusu veya Altın Ordu edebī dili”, *Türk Dili*, Haziran 1935, Sa. 12, s. 34-49. bk. s. 39.

M. Necmettin Hacıeminoğlu ise *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*³ adlı eserinde, ikinci teklik şahıs şart eki -saṅg / -seṅg'in örneklerini verirken "Önemli not" başlığı altında "Bu şahıs için metinde geçen örneklerden on sekiz tanesi -saṅgan / -seṅgen şeklindedir. ... Şimdiye kadar yayınlanmış bulunan çeşitli şivelere âit metinlerde henüz rastlanmamış olan -saṅgan / -seṅgen eki, buradaki örneklere göre, kuvvetlenmiş şart mânâsını ifâde etmektedir" demektedir.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu da *Gülistan Tercümesi*'nde geçen üç örnek için "Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*'nin dil husûsiyetleri"⁴ adlı makalesinde "İlgi çekici bir husus da, N. Hacıeminoğlu'nun doktora tezinde şimdiye kadar yalnız *Husrev ü Şirin*'de rastlanıldığını belirttiği -saṅgan / -seṅgen ekinin, yani fiil çekiminde 2. şahıs teklik şart ekinin -an / -en ekiyle genişlemiş şekline *Seyf-i Sarâyî*'de rastlayışımızdır (s. 79. krş. s. 116)" diyerek eki teklik ikinci şahıs Şart ekinin -an / -en eki ile genişletilmiş şekli saymaktadır.

Ekin *Gülistan Tercümesi*'ndeki örnekleri için Andras Bodrogligeti de "A rare form of the second Person Singular suffix in the Conditional -saṅan / -sāṅān, attested in Qutb's *Xusrav-u Şirin* (99v-78v 17) occurs in some places of *Gülistan bi't-Türkî* [Şart sigasının teklik ikinci şahıs ekinin nadir bir şekli de -saṅgan / -seṅgen'dir. *Kutb'un Husrev ü Şirini*'nde geçen bu şekil, *Gülistan bi't-Türkî*'nin bazı yerlerinde de geçmektedir]" diyerek eki teklik ikinci şahıs şart ekinin "nadir bir şekli" olarak tavsif etmektedir.⁵

Kısacası Samoyloviç, Hacıeminoğlu, Karamanlıoğlu ve Bodrogligeti -saṅgan / -seṅgen ekini teklik ikinci şahıs şart ekinin -an / -en eki ile genişlemiş şekli olarak açıklamaktadırlar.

Ancak Horezmî'nin *Muhabbet-nâme*'si ile Hocendî'nin *Letâfet-nâme*'sindeki örnekler, daha başka fonksiyonda da kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Şöyle ki :

Muhabbet - nâme'nin Uygur (A) ve Arap (B) harfli British Museum yazmalarındaki

A	170b (181 b)	kılıç ursañg kuluṅg min cāvidāne eger oq atsaṅgız köṅglüm nişāne
B	307 a	kılıç ursañg kuluṅg min cāvidāne veger oq atsaṅgız baḡrım nişāne

³ M. Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Husûsiyetleri*, İstanbul 1968, s. 150-151.

⁴ *Türkiyat Mecmuası*, XV, 1968, s. 75-126.

⁵ Andras Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gülistan* (Sayf-ı Sarâyî's Gulistān bi't-Türkî), Akademiai Kiado, Budapest, 1969, s. 22.

beyitlerinde geçen *atsaᅇgüz* gramer şekli, *Muhabbet-nâme*'nin Fatih, Millet Kütüphanesindeki Arap harfli C ve D yazmalarında şöyledir ⁶.

C 3 (54 b)   kılıç ursaᅇg kuluᅇg min cāvidāne

D 4 (3 a)   ger oᅇ *atsaᅇgan* baᅇrim niᅇāne

Aynı deᅇişik kullanılış *Letāfet - nâme* nüshalarında da görölmektedir. *Letāfet - nâme*'nin Uygur harfli yazmasındaki

ayur kim söz içide uz beᅇāyet
ni bolᅇay *kılsaᅇgüz* bizge ināyet

şeklindeki 45. beyit ⁷, *Letāfet - nâme*'nin Fatih, Millet Kütüphanesindeki C ⁸ ve D ⁹ yazmalarında

didi sin sen il içre uz beᅇāyet
tiler min (kim) *kılsaᅇgan* bizge ināyet

şeklindedir.

Gerek *Muhabbet - nâme*'nin gerek *Letāfet - nâme*'nin A ve B yazmalarındaki çokluk şart şeklinin C ve D yazmalarında teklik hāle çevrilmesi özelliᅇi, başka fiil zamanlarının çekiminde de görölmektedir. ¹⁰ Bu özelliᅇin

⁶ Osman F. Sertkaya, "Horezmi'nin *Muhabbet-nâme*'sinin iki yeni yazma nüshası üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, s. 195.

⁷ Tourkhan Gandjei, "The 'Letāfat-nāma' of Khujandī", *Annali*, Vol. 30 (Nuova Serie XX)/Fasc. 3, Napoli 1970, s. 350.

⁸ Ali Emirî, Arabî 86, varak 91, s. 179.

⁹ Ali Emirî, Manzum 1221, s. 4, beyt 12.

¹⁰ Sadece *Letāfet-nâme*'nin Uygur harfli (Kabul) ve Arap Harfli (British Museum) yazmalarını karşılaştırdığımızda ikinci teklik şahıs zamirinin yalnız ve ilgi halinin Uygur harfli yazmada *sen* ve *sening*, Arap harfli yazmada ise *siz* ve *sizing* şekillerinde kullanıldığını görüyoruz.

Letāfet-nâme U	82	alur zülfüᅇg nesimidin perî zād irem bāᅇıda yok <i>sen teg</i> perî-zād
A	84	alur zülfüᅇg nesimindin revān bād irem bāᅇında yok <i>siz tig</i> perî zād
U	99	kiming <i>sen teg</i> niᅇārı bolsa ey yār raᅇīb-lar cevridin ne ᅇayᅇusı bar
A	125	kiming <i>siz tig</i> niᅇārı bolsa iy yār raᅇīb-lar cevridin ni ᅇayᅇusı bar
U	104	berür zülfüᅇg nesimi cāᅇga rāᅇat <i>sening teg</i> kimde bar ᅇüsn ü melāᅇat
A	132	birür zülfüᅇg nesimi cāᅇga rāᅇat <i>sening teg</i> kimde bar ᅇüsn ü melāᅇat
U	238	kim olᅇay yārıdın āzār bolmaz <i>sening teg</i> bir yoh bīzār bolmaz
A	243	kim olᅇay yārıdın āzār bolmas sizing tig bir yoh bīzār bolmas

sebebi incelenmeye değer. Aksi takdirde *-an/-en* ekini *-i-z/-i-z* çokluk ekinin bir varyantı saymak gerekecektir.

-sa-ñg-an / -se-ñg-en ekinin Osmanlı ve Azerî Türkçesi sahasındaki kullanımına ait dokuz örnek tespit edilmiştir. Dört ayrı eserden gelen bu dokuz örnek de *-a/-e* Vokativ (Çağrı hâli, hitap hâli) eki ile *-sañana / -señene* (*-sa-ñg-an-a / -se-ñg-en-e*) şeklinde kullanılmıştır.

1. Tuhfetü'l-letâif/182 ey kerîm peygamber binsene *ivseñene* (اوسكنه) *kuşansañana* (قوشنسكنه) biz sana müştakız¹¹
2. Sinan Paşa, Maarif - çün anlar sensiz sohbetler edip gelseler gerek,
nâme, /45 sen de anda gülecek iş *etseñene* (اتسكنه)
/45 şimdiden terk edip vaz *gelseñene* (كلسكنه)
Sinan Paşa, Maarif - çün hakka kulluk etmezsin (كلسكنه)
nâme /210 farig epsem *yüriseñene* (يورىسكنه)
çün mühimmin görmezsin
abes zahmet *görmeseñene*¹² (كورمسكنه)
3. Dede Korkut Kitabı Budak aydur. bunda lâf urup ne gürlersin.
(D. nidersin) çünki (V. çün) er dilersin.
(V. dirilisün) varup babanı kâfir elinden
kurtarsañana (قورتارسكانه) ol altı yıldır kâfir
elinde tutsakdur (V. dutsakdur) didi¹³.
4. Müyessiretü'l-ulûm ve dahi emr-i hâzırı bir yüzden dahi isti'mâl
s. 33 (metin : 47) eylerler. *bilseñene* (بلسكنه) gibi *okisañana* (اوقسكنه)
gibi. kezâlik bundan bir murâd eylerler. ya'nî
serzeniş kasd eylerler. mübâлага tarîkı üzre¹⁴.

Kullanılan dokuz örnek de şart kipinin teklik ikinci şahsına aittir. Buradaki şekli *-sa-ñg-an-a / -se-ñg-en-e* şeklinde parçalayıp son ek olan *-a/-e*'yi Vokativ hâli olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Benzer şekil olarak etü. *kel-se-ñg-e!* > ttü. *gel-se-n-e!* örneği zikredilebilir.

II. *-p* gerundiumu Eski Türkçe'den bu güne kadar canlı olarak yaşayan bir ektir¹⁵. Bu ek *-an/-en* eki ile genişlemiş şekli *-pan/-pen* ile birlikte Eski Türkçede genellikle Göktürk harfli kitâbeler ve el yazma metinler ile

¹¹ Tarama Sözlüğü, VII, Ekler, Ankara 1974, s. 251.

¹² aynı yer.

¹³ Saadet Çağatay, "Nä, qanı ve ärnü pekiştirme edatları üzerine", *Hungaro-Turcica, Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest, 1976, s. 131.

¹⁴ Bergamalı Kadri, *Müyessiretü'l-ulûm*, Tıpkı basım, Çevriyazılı metin ve dizin, Yayımlayan: Besim Atalay, İstanbul 1946.

¹⁵ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul-1962, s. 322, § 585.

Mani Uygur metinlerinde geçmektedir¹⁶. Budist Uygur metinlerinde ise çok seyrek görülür¹⁷.

Göktürk harfli metinlerden *Köl Tigin* (KT), *Bilge Kagan* (BK) ve *Şine Usu* (ŞU) ile Yenisey yazıtlarından *Altın Köl (I)* (= E 28) ve *Uybat (I)* (= E 30) yazıtları ile *Irk Bitig* (IB)'de geçen belli başlı örnekler şunlardır :

Köl Tigin, Bilge Kagan ve Şine Usu yazıtları :

1. KT D 23   yarıklıg : kantan : *kelip* : yanya : ilti :
sün̄ggülüg : kantan : *kelipen* : süre : ilti :
2. BK D 5   bunça : bodun : *kelipen* : sıgtamış : yoglamış :
3. KT D 2   tört : bulun̄g : kop : yağı ermiş : sü *sülepen* :
tört : bulun̄gdaki : bodunug : kop almış : kop :
baz : kılmış : başlıgıg : yüküntürmiş : tizligig : sö-
kürmüş : •
4. KT D 1   kişi : oğlnta : öze : eçüm apam : bumın kagan :
(BK D 3)   iştemi kagan : olurmış : *olurupan* : türk bodun̄g :
ilin : törösin : tuta birmiş : iti birmiş :
5. KT D 16   eçüm kagan : *olurupan* : türk bodunug : yiçe : itdi :
igit(t)i :
6. BK D 37   seleñge : kodı : *yorıpan* : korgan : kısılta : ebin :
barkin : anta : buzdum :
7. KT D 7-8   tabgaçgı : begler : tabgaç : atin : *tutupan* : tabgaç :
kaganka : körmiş :
8. BK D 26-27   sün̄ggü batımı : karıg : *söküpen* : kögmen : yışıg :
toga : yorıp : kırkız : bodunug : uda : basdım :
9. ŞU G 10   anta : yana : tüşüp : orkon : balıklıg : beltirinte :
il örginin : anta : *örgepen* : ititdim :

Altın Köl (I) ve Uybat (I) kitabeleri

10. Altın Köl I   ilim : ökünçin̄ge : kalın : yagıka : kaymatın : *tegipen* :
(E 28)   adırılıma : yıta :
11. Uybat I   erdemin : (?)nt(?)n² : ilinte : kara kanka : *barıpan* :
(E 30)   yalabaç : *barıpan* : kelmedin̄giz : begimiz :

¹⁶ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 326-327, § 592; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 183; A. N. Kononov, *a.g.e.*, s. 130, § 222, 223; Vladimir Georgiyeviç Kondratev, *Oçerk Grammatiki Drevnetyurkskogo Yazıka*, Leningrad 1970, s. 39-41; V. G. Kondratev, *Grammatičeskiy Stroy Yazıka Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti VIII-IX. vv.*, Leningrad 1981, s. 111-113.

¹⁷ A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 180, § 432. Krş. Türkçe Tercümesi: *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988, s. 119. §. 432.

4. U. 133 a r 6 ... *barıpan* ...
5. M III (28) 11r 12-13 ... sışların *bulupan* . töpüsinte *taşkıpan* .
6. U. 133 a v 3-4 vam t(e)ñgri örginin öze *olurupan*
7. BT V 666-669 ulug ilig ... orunu-ñga alku ... *turupan*
(U. 251 a r 5-7) alkanarlar .
8. M III (24) v 2 *turupan* tokuz oguz
9. M II (12) v 8-12 ... perken *urupan* pirkeseşür tişür ...
ölüm kut *kolupan* bulmaz .
10. BT V 253-256 *yaratıpan* yarıkın arıg dintarlarka basutka
U. 196 v 1-4- anuk tututlar .
U. 197 v 3-6
11. M II (8) v 15-20 yaruk tenğriler küçlüg priştiler
yarlıkazunun küç birzünün
yavaşım birle közi karam birle
yakışıpan adrılmalım *külüşüpen* oluralım
... *inipen* ...
12. M III (24) r 9
13. BT V, s. 60 burkan bilge ... *intürüpen* biz ...
(Mz. 435 II v 2-3)
14. M III (24) v 5 ... lanıp (... lenip?) *inipen* ...
15. AGR § 340 (s. 152) bodunuñga *kelipen* nom törü urdı
16. MBF I/1-2, 1-7 t(e)ñgriken uygur bugug kan koçugaru
kelipen koyn yılka üç makı-stak olurmak
üçün mojakke kingedi ..
17. TT IX str. 74 ... şuk *ketipen* ...
18. M II (12) r 6-9 köni buryuk közüngüçe *közünüpen*
tenmiş üzütüg *tutupan*
t(a)razuk içinte olgurtur tişür.
19. M III (28) (11) r 5-7 ... *küyürüpen* baş ... kömür *bolupan* bışıp
nenğ ölmez tir ..
20. U. 133 a r 2 *ödlepen*
21. TT III str. 40 setreksiz yigii kılınçların *sepen* ...
22. M I (35) 8-9 ötrü [kang]ınga (?) inçe *tipen* ay-mış ..
23. M II (5) r 13-14 ///rüü mitrii burkan t(e)ñgrii [og]lı kelgeyy
tipen kig //// t ...
24. M II (5) v 8-10 munçada baru t(e)ñgri ogulu mitrii burkan
kelgey *tipen* küdügli ert(i)ñg(i)zler ..
25. M II (5) v 13-14 minii k[irtü ? m]itrii *tipen* kirtgünnüñg .
26. M III (21) v 3-5 uvuts(u)z b[ili]g[i]n sakınmañg 'iraitii tarka
eriñg *tipen* yarlıkadı ..
27. Chuas. 18-20 y(i)me kirtü *tipen* kirtkünmed(i)m(i)z erser ..

28. Chuas. 68-72 y(i)me kirtü t(e)ngri yalawaçu burkan *tipen* edgü kılınçlıg arıg dintar tip kirtkünmedimiz erser ..
29. Chuas. 129-130 ikintii y(i)me yekke içkekke t(e)ngri *tipen* yükünç yükünügme .
30. Chuas. 144-147 y(i)me yekke 'içkekke t(e)ngri *tipen* tınl(ı)g(ı)g tural(ı)g(ı)g ölürup yüküntürtümüz erser ..
31. Chuas. 148-149 y(i)me burkan *tipen* 'igidd nomka uduntumuz tap(ı)t(ı)m(ı)z erser ..
32. Chuas. 162-164 y(i)me yir t(e)ngri yok erken öngre ne bar ermiş *tipen* biltimiz ..
33. Chuas. 166-168 y(a)ruklu k(a)ralu kaltı katılmış yirig t(e)ngrig kim yarutmuş *tipen* biltimiz
34. Chuas. 170-173 y(a)ruklu k(a)ralu k(a)ltı ad(ı)lgayy antada kisre ne bolgay *tipen* biltimiz

- *pan* / - *pen* eki Eski Türkçe devresinden sonra Orta Türkçe ve Yeni Türkçe devrelerinde de metinlerde kullanılan ve hâlen de kullanılmakta olan bir ektir.

Karahanlı Türkçesi¹⁸

1. DLT II 153/7-8 sevünmegil yond ögür ağır atın altun kümüş *buln(u)pan* ağı tawar
2. DLT I 274/17-18 kolsa kalı *ugrapan* bergil takı azukluk kargış kılur ümeler yunçig körüp konukluk
3. DLT I 96/8-11 yay *yarupan* ergüzi aktı akın munduzı togdı yaruk yulduzı tingle sözüm külgüsüz
4. DLT III 156/11-12 bardı saŋga yek utru *tutup* bal barçın *keğipen* t(i)lve *bolup* kal
5. DLT II 204/13-16 öl kar kamug kışın iner aşlık tarıg anın öner yavlak yağı mende tınar sen *kelipen* tepreşür

¹⁸ Mecdut Mansuroğlu, "Das Karakhanidische", *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 105; Ethem Rahimoğlu Tenişev, "Ukazatel' grammatičeskij form k "Divanü Tyurkskiñ Yazıkov" Mahmuda Kaşgarskogo", *Trudi Instituta Yazıka i Literaturı Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Kazak Yene Uygır Til Bilimining Meseleleri (Voprosı Kazahskogo i Uygurskogo Yazıkoznaniya)*, 1963/3, Alma-ata 1963, s. 190-212; Reşid Rahmeti Arat, *Atebetü'l-hakayık*, İstanbul 1951, s. 62.

6. DLT I 252/18-19 erdem tile *öğrenipen* bolma küwez
erdemsizin *öğünse enğmegüde enğer*
7. DLT I 428/9-10 bilge erig *edğü* tutup sözün işit
erdemini *öğrenipen* ışka süre
8. AH 273-276 kamug kazganıglı ajun mahını
yiyümedi bardı körünğ halini
tişisi kalıp bir adın er bile
ol anda *yatıpan* birür sanını

—*pan/—pen* eki *Kutadgu Bilig* metninde yoktur. Ancak Yûsuf Has Hâcib'e âit olmayan Manzum Mukaadime'nin iki beytinde *uk-u-p-an* (22) ve *koş-u-p-an* (58) şekilleri geçer. Keza 791. beyitteki *körüp bu* şekli yerine C nüshasında *kör-ü-p-en* ve 1202. beyitin 2. mısramının C nüshasının sahife kenarındaki 4. bir nüshadan gelen nüsha farkında *kir-i-p-en* şekilleri geçer. C nüshasındaki iki örnek elif üstünde tenvin ile yazılmıştır¹⁹.

9. KB MM 22 neteg kim biligsiz bilümez munı
ukuşlug ukupan *küzetür* anı
10. KB MM 58 bu toğmuş ilindin çıkıp barganı
kitabını *koşupan* tükel kılğanı
11. KB 791 bu yañghg *körüpen* {bu} özüm eymenip
ötüg ötnümez men tilimni yazıp
12. KB 1202 tüşün ol bu dünya keligli keçer
{yigen yıl büke teg yir erken açar
{ < kapug-dın *kiripen* kapug-dın çıkar > }

—*pan/—pen* eki Müşterek Orta Asya Türkçesi'nin Horezm - Altın - Ordu Türkçesi'nde, Çağatay Türkçesi'nde, Eski Anadolu, Osmanlı ve Türkiye Türkçesi'nde, Azeri Türkçesi, Kırım Tatarcası ve Yeni Uygur Türkçesi'nde kullanılmış ve kullanılmakta olan bir ektir.

Horezm - Altın - Ordu Türkçesi

1313 (713)'de yazılan *Mu'înü'l-mürîd* (MM)²⁰ ile 1353 (754)'de yazılan Horezmî'nin *Muhabbet - nâme* (MN)²¹sinden

1. MM (39/7-8) uşak kılgu lokma üküş çiyneğü
nazar öz *öngingde tutupan* yigü
yimekdin *öng* el yup takı sonğra hem
tatıp tuz sonğ elhamdü li'llâh tigü
2. MN A (173 b/8) — *okıpan* fatiha ür kıble yanı
sevünsün bende Horezmî revanı

¹⁹ Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara 1984, s. 179.

²⁰ Janos Eckmann, "Das Chwarezmtürkische", *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 128.

²¹ Osman F. Sertkaya, "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin iki yeni yazma nüshası üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, s. 185-207.

Çağatay Türkçesi

- *pan* / - *pen* eki Çağatay Türkçesi'nde aruz vezni dolayısıyla hece tamamlamak için sadece manzum metinlerde mevcuttur. Janos Eckmann bu eki - *ban* / - *ben* şeklinde okumaktadır²².

1. Ali Şîr Nevâyî bir kiçe kilgüm *tipen* ol serv gül-rû kilmedi
közlerimke kiçe taᅇg atkunça uyku kilmedi²³
(*Bedâyü'l-vasat*, Külliyyat, 573 b/574 a, 18-19/1-5)
2. Ali Şîr Nevâyî könᅇglüm aldınᅇ ᅇhre bürka'dın nümüdâr *eylepen*
sonᅇra cevrünᅇ ni idi cânımni efgâr *eylepen*
ey kuyaş evvel vefâ vü mihr izhâr *eylepen*
lutf ile könᅇglümni vaslınᅇdın tama'kâr *eylepen*
kılmagay irdinᅇ yine zulm âşikârâ kâşki²³
(*Nevâdirü's-şebâb*, Külliyyat, 524 n, 8-25)

Eski Anadolu, Osmanlı ve Türkiye Türkçesi

- *pan* / - *pen* eki Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nde - *ban* / - *ben* şeklinde - *b*- ile, ve kendisinden önceki yardımcı sesle birlikte - *uban* / - *üben* şeklinde okunmuştur²⁴.

1. Yunus Emre sen bu cihân mülkini Kaftan Kafa tuttun tut
yâ bu âlem mâlmı *oynayuban* uttun ut²⁵
2. Yunus Emre akar sulayın çağlaram
derdlü cigerüm daᅇlaram
şeyhüm anuban aᅇlaram
gel gör beni aşk neyledi
.....
Mecnun *oluban* yürürem
ol yâri düşde görürem
uyanıp melûl oluram
gel gör beni aşk neyledi
3. Eşrefoᅇlu kanı bunda gelenler
mülk benimdür diyenler
şimdi gör nice anlar
toprak *oluban* yatur²⁶

²² Janos Eckmann, *Chagatay Manual*, Bloomington, 1966, s. 149, §. 85.

²³ Janos Eckmann, "Çağatay Dili Örnekleri, 1. Nevai divanlarından parçalar", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IX, 1959, s. 49 ve 55-56.

²⁴ Faruk K. Timurtaş, "Eski Türkiye Türkçesi, XV. yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük, İstanbul 1977, s. 140, §. 370.

²⁵ Faruk K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*³, Ankara 1986, s. 10 ve 224.

²⁶ *Tarama Sözlüğü, VII, Ekler*, Ankara 1974, s. 269.

4. Şer'iyye Sicili. ... yalısı akça yunt atını şimdiki halde *ödüşüben* almışsın ²⁷
5. Uşşak şarkı Siyah ebruların *duruban* çatma
gamzen oklarını aşika atma
sana gönül verdim beni aldatma
benim gözüm nurum gönlüm sürurum.

Azerî Türkçesi

— *pan* / — *pen* eki Azerî Türkçesi'nde de Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'ndeki gibi — *uban* / — *üben* şeklinde okunmuştur ²⁸.

1. Kadı Burhaneddin 9. yürek delük delük *oliban* nâleler kılur
(Gazel No 1) da'vîsi bu ki ya'nî benem şimdi nây-ı ışk
.....
11. ben* yâr ışkı-y-ıla *togiban* böyimişem
mahrûm olmaya kişi ender - serây-ı ışk
2. Dede Korkut Kitabı göz *açuban* gördüğüm
(D 97/7-8) gönül *virüb* sevdüğüm
Banı Çiçek Yalancı oğlu Yaltaçuğa varur
olmuş.
(D 184/1-2) agca sazlar içinde saru gönler *görüben*
taylar basan, avun tamarım *delüben*
kanın soran ...
(D 234/4) ag boz atlar *binüben* yortıştılar

Azerî Türkçesinin diğer örnekleri Ahmet Caferoğlu tarafından verilmektedir ²⁹.

Kırım Tatarcası

— *pan* / — *pen* ekinin Kırım Tatarcası'nda — *uban* / — *üben* şeklinde kullanılmış iki örneği (*aglayuben* ve *kitüben*) G. Doerfer tarafından zikredilmektedir ³⁰.

Yeni Uygur Türkçesi

Ekin Yeni Uygur Türkçesi'nde — *pan* / — *pen* şeklinde kullanımına ait iki örnek de (*eylapan* ve *urupan*) Omeljan Pritsak tarafından zikredilmektedir ³¹.

²⁷ a.g.e., s. 272.

²⁸ M. Ş. Şiraliyev, "Ob etimologii deepriçastroy formı na -iban, -iben, -uban, -üben", *Voprosı Yazıkoznaniya*, 1960/3, s. 98-99.

²⁹ Ahmet Caferoğlu, "Azeri Türkçesi'nde -uban / -üben eki", *Jean Dery Armağanı*, Ankara 1958, s. 61-66.

³⁰ Gerhard Doerfer, "Das Krimtatarische", *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 386.

³¹ Omeljan Pritsak, "Das Neuuygurische", *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 555.

Eski Türkçe devresinden bu güne kadar Türk dilinin çeşitli sahalarından örnekleri verilen *-pan / -pen > -uban / -üben* ekinin etimolojisi hakkında M. Ergin, T. Tekin, J. Eckmann, M. Mansuroğlu, A. von Gabain, O. Pritsak, P. Zieme gibi araştırmacılar genellikle “-p gerundiumunun genişletilmiş şekli”dir demektedirler³² fakat -p gerundiumunu genişleten *-an / -en* unsuru hakkında bir görüş ileri sürmemektedirler.

Buna karşılık W. Bang-Kaup -p gerundiumuna gelen *-an / -en* ekini Allativ eki³³, Karl Heinrich Menges ise “Instrumental (?) eki”³⁴ olarak açıklamaktadırlar.

Türkologlara karşılık Memluk gramercisi ve lügatçisi Ebû Hayyân *-an / -en* ekini kuvvetlendirme (mübalğa) eki olarak kabul etmektedir³⁵.

Nuri Yüce kısmen yukarıdaki gramer bilgilerini³⁶, Peter Schulz³⁷ ise yukarıda verilen *-pan / -pen* örneklerinin etü. ile ilgili olanların bir kısmını doktora tezlerinde toplamışlardır.

III. Bu bölümde üzerinde duracağım ek *-ğıl / -gil* eki ve onun değişen ve genişleyen şekilleridir.

-ğıl / -gil eki hemen hemen bütün gramerciler tarafından ikinci teklik şahıs emir eki sayılmaktadırlar. İkinci teklik şahıs emir kipinin başlangıçtan bu güne kadar eksiz olduğunu *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*'de

³² M. Ergin, *a.g.e.*, s. 326, §. 592: “-p gerundiumuna bir -an, -en unsuru eklenmesi ile ortaya çıkmış olduğu görülen bu gerundium eki...”; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 183: “This gerund is an enlarged variety of the gerund in -p:”; Janos Eckmann, “Das Chwarezmtürkische”, *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 128: “Das Konverb -pan, eine erweiterte Variante des vorigen, ...”; M. Mansuroğlu, “Das Altosmanische”, *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 175: “-uban / -üben hat erweiterte Formen:”; A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 120, §. 231: “-pan, -pen. Dies Konverbium, eine formale Erweiterung des vorigen, weicht in seiner Funktion nicht von dem auf -p ab.”, Türkçe tercüme: s. 85, §. 231. “-p ile yapılanın genişletilmiş bir şekli olan bu zarf fiil fonksiyon bakımından da ondan farklı değildir”; O. Pritsak, “Das Neuigurische”, *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 555: “In der alten SSpr. trifft man die erweiterte Konverbform:”; P. Zieme, *Untersuchungen zur Schrift und Sprachen der manichäisch-türkischen Turfantexte*, Berlin 1969, s. 162: Das Konverb <(Ü)pAn>, das eine erweiterte Form von <(Ü)p> darstellt, hat die gleiche Funktion wie das Konverb <(Ü)p>.”

³³ Willi Bang-Kaup, “Vom Köktürkischen zum Osmanischen, Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen, I. Mitteilung: Über das türkische Interrogativpronomen”, *APAW*, Jahrg. 1917, Phil.-Hist. Klasse, Nr. 6, Berlin 1917, s. 48, § 54. “Ich deute jetzt als Allativ auf -an zu dem Gerundium auf -p”.

³⁴ Karl Heinrich Menges, “Das Çağataische in der persischen Darstellung von Mirzâ Mahdi Xân”, *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Jahrgang 1956, Nr. 9, Wiesbaden 1957, s. 79-80.

³⁵ Abû Hayyân, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Yayına hazırlayan: Ahmet Caferoğlu, İstanbul 1931, s. 168, Metin: s. 137.

³⁶ Nuri Yüce, *Gerundien im Türkischen*, Eine morphologische und syntaktische Untersuchung, Mainz 1973, s. 25-26.

³⁷ Peter Schulz, *Verbalnomina und Konverbien als Adverbiale Ergänzungen im Altürkischen*, Frankfurt 1978, s. 149-154, § 176-185.

sunduğum “Bolsungıl tep tediler” adlı tebliğimde ortaya koyduğum için burada bu konu üzerinde durmayacağım.

Eski Türkçe metinlere şöyle bir bakıldığında emir kipinin ikinci teklik şahsının eksiz kullanılmış bir çok örneği görülmektedir. Meselâ :

- T I G 8   könglünğçe *uduz* tidi
T I K 8   bu süğ *ilt* tidi. kıyımğ könglünğçe *ay*
                 men sañga ne ayayın tidi.
T I K 8   kelür   erser   körü *kelür*
                 kelmez erser tılığ sabıg alı *olur* tidi.
BK K 1   sabımın tüketi *eşid*.

BK K 1 de geçen bu örnek KT G 1’de ise sabımın tüketi *eşidgil* şeklinde geçmektedir.

eşid/eşidgil örneğinde de görüldüğü gibi emir kipinin ikinci teklik şahsına gelen bu *-ğil / -gil* ekinin “emir çekim eki” değil “emir kuvvetlendirme eki” olduğunu da “Bolsungıl tep tediler” adlı tenliğimde mukayeseli olarak ortaya koymuştum. Ekin kullanımının Göktürk kitabelerindeki örneklerinden bir kaçışunlardır :

- T I B 5   *ayğil* tidi. ayığması ben ertim. Bilge tonyukuk.
T I K 10   yelme kargu edgüti *urgil*. *basıtma*.

-ğil / -gil ekinin “kuvvetlendirme” fonksiyonu Melioranskiy³⁸, Dmitriyev³⁹ vs gibi araştırmacılar tarafından daha önce tespit edilmişti. Bu konuda Anadolu gramercilerinden Bergamalı Kadri *Müyessiretü’l-ulûm* adlı eserinde şunları söylemektedir :⁴⁰

ve dahi vakt olur ki emr-i hâzırın âhirine te’kîd için bir “gil” ya “ğil” lafzaların idhâl eylerler; gelgil gibi, oğıgil gibi, dahi bunlara benzer ne var ise

-ğil / -gil ekinin değişen ve genişleyen şekillerinin yayılım sahası da Ahmet Caferoğlu tarafından “Türkçemizdeki *-ğil* ve *-gil* emir eki” adlı araştırmasında müstakil olarak incelenmişti⁴¹. Bu yayılımı kısaca tekrarlayalım :

- I. grup : *-ğil / -gil*; *-kıl / -kil*; *-gul / -göl*; *-kul / -kül*
II. ” : *-gın / -gin*; *-kın / -kin*; *-gun / -gün*, *-kun / -kün*
III. ” : *-gur / -gir*; *-kir / -kir*; *-gur / -gür*; *-kur / -kür*
IV. ” : *-ğil > -yıl*
V. ” : *-gıla / -gile*; *-kıla / -kile* : *-gula / -güle*
VI. ” : *-gınan* : *-ginan* : *--ginen*

³⁸ Platon M. Melioranskiy, *Arab filolog o türetskim yazıke*, SPb. 1900, s. 033.

³⁹ Nikolay Konstantinoviç Dmitriyev, *Stroy türkskiñ yazıkov*, L. 1962, s. 316.

⁴⁰ Bergamalı Kadri, *Müyessiretü’l-ulûm*, Tıpkıbasım, Çevriyazılı metin ve dizin, İstanbul 1946, s. 32. Metin: s. 45.

⁴¹ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1971, Ankara 1971, s. 1-10.

- <i>ğil</i> /- <i>gil</i> ;	- <i>kül</i> /- <i>kil</i> ;	- <i>gül</i> /- <i>gül</i> ;	- <i>kül</i> /- <i>kül</i>
Göktürk	_____	_____	_____
Uygur	_____	_____	_____
Karahanlı	_____	_____	_____

Horezm	_____	Horezm	_____
Bozkır Kıpç.	Bozkır Kıpç.	_____	Bozkır Kıpç.
Memluk Kıpç.	Memluk Kıpç.	_____	_____
Kırım	_____	_____	_____
_____	_____	Kazan Tatar.	_____
_____	_____	Batı Sibir. Di.	_____
Çağatay	_____	_____	_____
Osmanlı	_____	_____	_____
Azeri	_____	_____	_____
Özbek	Özbek	_____	_____
Yeni Uygur	Yeni Uygur	_____	_____
Aral - Hazar	Aral - Hazar	_____	_____
Abakan	_____	_____	_____
Çulm	_____	_____	_____
Şor	_____	_____	_____

- <i>ğın</i> /- <i>gin</i> :	- <i>kın</i> /- <i>kin</i> :	- <i>ğun</i> /- <i>kün</i> :	- <i>kun</i> /- <i>kün</i>
Memluk Kıpç.	Memluk Kıpç.	_____	_____
Ermeni Kıpç.	Ermeni kıpç.	_____	_____
Batı Karaim.	Batı Karaim.	_____	_____
Kumuk	_____	Kumuk	_____
Karaçay	_____	_____	_____
Özbek	Özbek	_____	_____
Türkmen	_____	_____	_____
Yeni Uygur	Yeni Uygur	_____	_____
Altay	_____	_____	_____
Oyrot	_____	_____	_____
Baraba	_____	_____	_____
Aral - Hazar	_____	_____	_____

- <i>ğır</i> /- <i>gir</i> :	- <i>kır</i> /- <i>kir</i>	- <i>ğur</i> /- <i>gür</i> :	- <i>kur</i> /- <i>kür</i>
Özbek	Özbek	Özbek	Özbek
Kumuk	Kumuk	_____	_____

- *ğıl* > - *yıl*
 Memluk Kıpç. _____

- <i>ğıla</i> /- <i>gile</i> ;	<i>kıla</i> /- <i>kile</i> ;	- <i>ğula</i> /- <i>güle</i>	- <i>gele</i> /- <i>kele</i>
Kırgız	Başkırt	Kırgız	Başkırt

- *ğınan*; - *ginan*; - *ginen*
 Azeri _____

Karşılaştırmalı listede de görüldüğü gibi ek Eski Türkçe devresinde *-gil/-gil* olarak tek şekillidir. Ancak Karahanlı Türkçesi'nden sonra Müşterek Orta Asya Türkçesi Devresi'nden itinaren ekin *-l'*li şekli yanında *-n* ve *-r'*li şekilleri de görülmektedir.

Sadece Başkırt ve Kırgız Türkçelerinde geçen *-a'*lı şekil ise *-l'*li ek ile *-a* Vokativ ekinin birleşmesinden meydana gelen şekil olup *-l'*li şekillere ait guruba dahil edilmelidir.

Ekin *-an/-en* unsuru ile genişletilmiş şekli sadece Azeri Türkçesi'nde yani Kuzey Azerbaycan (SSCB), Güney Azerbaycan (İran) ve Doğu Anadolu (Türkiye) metinlerinde bulunmaktadır.

Doğu Anadolu derlemeleri Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır⁴². *gelginen* (s. 33, 45), *elletginen* (s. 22) örnekleri zikredilebilir. Yine Ahmet Caferoğlu Gerhard Doerfer'le birlikte kaleme aldığı "Das Aserbeidschamische"⁴³ adlı makalesinde de Kafı Foy'dan naklen *al-ginen* ve Kowalski'den naklen *gay-ginanġ* örneklerini vermektedir.

Kuzey Azerbaycan'dan derlenen *almagınan*, *bilmeginen* örnekleri de Mirzede⁴⁴ ile Şiraliyev⁴⁵ tarafından verilmiştir.

Güney Azerbaycan'dan en güzel örnek Şehriyâr'ın *Haydar Baba'ya Selâm* adlı şiirinin 75. bendinde geçmektedir.

Hêyder Baba, merd oğullar *doğginan*
Nâmerdlerin burunların *ovginan*
Gediklerde gurdları dut *boğginan*
Goy guzılar ayın şayın otlasın
Goyunların guyruhların gatlasın
(Şehriyâr, *Hêydar Baba'ya Selâm*)⁴⁶

Örneklerde ekin Azeri ağızlarında ünlü - ünsüz uyumu dışında kullanılışı da görülmektedir.

IV. Üç ayrı bölümde incelediğim

1. *-sa-nġ-an/-se-nġ-en*
2. *-p-an/-p-en*
3. *-gın-an/-gin-en*

⁴² Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, I. Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*, İstanbul 1942.

⁴³ *PhTF*, I, Wiesbaden 1959, s. 304.

⁴⁴ H. Mirzede, *Azerbaycan Dilinin Tarihi Morfologiyası*, Bakı 1962, s. 226-227.

⁴⁵ M. Ş. Şiraliyev, *Bakı Diyalekti*, Bakı 1957, s. 8; *Azerbaycan Dilinin Mugan Gurubu Şiveleri*, Bakı 1955, s. 105-106.

⁴⁶ Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, İstanbul 1971, s. 16; 174-175.

ekleri kendilerini genişleten bir *-an/-en* unsurunda birleşmektedirler. Eklerin ikinci birleştikleri özellik ise *-sa -/-se-*; *-p* ve *-gın/-gin* eklerinin fiil köklerine gelen ekler olduklarıdır.

İsim kök ve gövdelerine gelerek kalıplaşan ve genişlemiş isimler yapan *oğ/ök* kuvvetlendirme edatı⁴⁷ ile türetilmiş *bayak* “az önce, biraz evvel” < *baya-oğ*, *ancak* < *an-ça-oğ*, *gerçek* < *kirtü-çe-ök* gibi şekillerdeki *oğ/ök* ekine karşılık, *-an/-en* ekinin de çekimli fiillere gelip “şart”, “emir” ve “gerundium”un anlamını pekiştiren “kuvvetlendirme, te’kit” fonksiyonlu bir ek olduğunu söyleyebiliriz.

1. *-saŋan/-seŋen* ekinde bu kuvvetlendirme fonksiyonu esas olmakla birlikte ekli şekillerin manzum metinlerde adetâ vezni tamamlayan bir unsur gibi kullanıldığı görülüyor.

2. *-p* ve *-pan/-pen* şekillerinde de fonksiyon bakımından “kuvvetlendirme esas olmakla birlikte ekin karışık kullanışı yüzünden iki şekil arasındaki bu fark bu gün pek anlaşılammaktadır.

3. *-ğil/-gil*; *-gın/-gin*; *-gır/-gir* eklerinin fiil çekim eki değil fiil anlamını pekiştirme, kesinleştirme eki olduğunu biliyoruz. *-ğil/-gil* ve *-gın/-gin* eklerinin ikinci teklik şahıs emir eki gibi kullanılması yüzünden ikinci teklik şahsa, *-an/-en*’in ikinci bir kuvvetlendirme eki olarak geldiği anlaşılıyor.

⁴⁷ Zeynep Korkmaz, “Türkçede *oğ / ök* kuvvetlendirme (İntensivum) edatı üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1961, Ankara 1962, s. 13-29.